

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЛЮДСЬКОЇ ЕКОДЕСТРУКТИВНОСТІ: «TEDEUM VITE» ЧИ КОЛЕКТИВНЕ «МОРТІДО»

Попик Олег

ГО «НДЦ «ЕКОПРОЕКТ», м. Одеса, Україна

o.v.popik@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9170-2312

Метою представлено дослідження є спроба осмислення екодеструктивної діяльності людини крізь призму досягнень психологічної науки. Зокрема, витoki людської екодеструктивності запропоновано шукати у потязі до руйнування, що визначено як мортідо.

Методами дослідження є аналіз, узагальнення та систематизація теоретичних джерел вітчизняних і зарубіжних учених з питань психологічних витоків деструктивності та агресії, в т.ч. у ставленні до навколишнього середовища.

Результати. На основі екстраполяції даних щодо причин міжособистісної агресивної поведінки, сформовано висновки, що деструктивність у ставленні до навколишнього середовища може виявлятися більш наявно, коли вона є прихованою за ширмою інституцій, тобто реалізуватися деперсоніфіковано, за умови, що довкілля посідає роль «об'єкта». Визначено, що об'єктивізація довкілля, деперсоніфікація в питаннях управління довкіллям, а також завуалювання загрозливих наслідків екодеструктивних проявів постають основними психологічними чинниками, що становлять підґрунтя метафізики антропогенної діяльності. Деструктивність розглянуто через руйнування, як глибоко екзистенційний процес, що характеризує й супроводжує буття людини, а також через категорію свободи. Визначено, що свобода детермінувала дебіологізацію людини та створила певний емоційний вакуум, відчуття порожнечі та втраченого минулого, і цей травматичний досвід в еволюційному вимірі призвів до формування не тільки аутодеструктивності, але й потягу до руйнування середовища свого існування. Запропоновані інструменти скорочення екодеструктивних впливів, зокрема самокорекція й самоусвідомлення в процесі реалізації управлінських рішень, як атрибут персоніфікації в питаннях управління якістю довкілля.

Висновки. Виявлено, що антропогенний вплив є деструктивним в тому випадку, коли ця діяльність не виправдана або ж нелімітована, тобто порушує

природний фон чи усталені механізми саморегуляції і підтримки гомеостазу в екосистемах, саме тому важливою є демаркація предметного поля й окреслення перспектив мінімізації екодеструктивних проявів виключно через усвідомлення психологічних механізмів, що лежать в основі невиправданого руйнування людиною себе та середовища свого існування, а не будь-якої діяльності, що може мати певний вплив на стан довкілля.

Ключові слова: деструктивність, екодеструктивність, руйнування, навколишнє середовище, природа, мортідо.

Popyk Oleh. Psychological principles of human ecodestructiveness: "tedeum vite" or collective "mortido".

Purpose of the presented study is the attempt to comprehend the ecodestructive activity of a person through the prism of the achievements of psychological science. In particular, it is suggested to search the origins of human ecodestructiveness in the drive to destruction, which is defined as the mortido.

The research **methods** are analysis, generalization and systematization of theoretical sources of domestic and foreign scientists on psychological origins of destructiveness and aggression, including relation to the environment.

Results. Based on the data extrapolation of the reasons for interpersonal aggressive behaviour, conclusions are formed that destructiveness concerning the environment can be manifested to a greater extent when it is hidden behind the screen of institutions, that is can be realized depersonificated, under conditions that environment acts as "object". It is determined that objectification of the environment, depersonification in environmental management, as well as veiling the threatening consequences of ecodestructive manifestations, are the main psychological factors that form the basis of the metaphysics of anthropogenic activity. Destructiveness is viewed through the destruction as the deep existential process that characterizes and accompanies human existence, as well as through the category of freedom. It is stated that freedom has determined the debiologization of a person and created a certain emotional vacuum, the feeling of emptiness and loss of the past, and this traumatic experience in the evolutionary dimension has led not only to the formation of self-destructiveness but also to the drive to the destruction of own environment. The tools of reduction of ecodestructive influences, particularly self-correction and self-awareness in the process of realization of administrative decisions as an attribute of personification in questions of management of environmental quality are suggested.

Conclusions. It is emphasized that anthropogenic impact is destructive when this activity is unreasonable or unlimited, that is, violates the natural background or established mechanisms of self-regulation and support of homeostasis in ecosystems. It is significant to demarcate the subject field, delineate the perspectives of psychological mechanisms underlying the unreasonable destruction of self by a person, and own environmental existence, rather than any activity that could have a certain impact on the environmental state.

Keywords: destructiveness, ecodestructiveness, destruction, environment, nature, mortido.

Попик Олег. Психологические основы человеческой экодеструктивности: «tedeum vite» или коллективное «мортидо».

Цель. В представленном исследовании приведена попытка осмысления экодеструктивной деятельности человека сквозь призму достижений психологической науки. В частности, истоки человеческой экодеструктивности предложено искать в тяге к разрушению, которая определена как *мортидо*.

Методами исследования является анализ, обобщение и систематизация теоретических источников отечественных и зарубежных ученых по вопросам психологических истоков деструктивности и агрессии, в т.ч. по отношению к окружающей среде.

Результаты. На основе экстраполяции данных о причинах межличностного агрессивного поведения сформированы выводы, что деструктивность по отношению к окружающей среде может проявляться более наглядно, когда она скрыта за ширмой институтов, то есть реализуется деперсонифицированно, при условии, что окружающая среда занимает роль «объекта». Определено, что объективизация окружающей среды, деперсонификация в вопросах управления окружающей средой, а также завуалирование угрожающих последствий экодеструктивных проявлений являются основными психологическими факторами, которые составляют основу метафизики антропогенной деятельности.

Деструктивность рассмотрено через разрушение, как глубоко экзистенциальный процесс, который характеризует и сопровождает бытие человека. Определено, что свобода детерминировала дебиологизацию человека и создала определенный эмоциональный вакуум, ощущение пустоты и потерянного прошлого, и этот травматический опыт в эволюционном измерении привел к формированию не только аутодеструктивности, но и влечения к разрушению среды своего существования. Предложены инструменты сокращения экодеструктивного воздействия, в частности самокоррекция и самосознание в процессе реализации управленческих решений, как атрибут персонификации в вопросах управления качеством окружающей среды.

Выводы. Обнаружено, что антропогенное воздействие является деструктивным в том случае, когда эта деятельность является неоправданной или нелимитированной, то есть нарушает естественный фон или устоявшиеся механизмы саморегуляции и поддержания гомеостаза в экосистемах, поэтому важна демаркация предметного поля и определения перспектив минимизации экодеструктивных проявлений исключительно через осознание психологических механизмов, лежащих в основе неоправданного разрушения человеком себя и среды своего существования, а не любой деятельности, которая может иметь определенное влияние на состояние окружающей среды.

Ключевые слова: деструктивность, экодеструктивность, разрушение, окружающая среда, природа, *мортидо*.

Вступ. Осягнення людського існування, в найбільш глибинному його розумінні, є предметом онтологічного дискурсу та визначає недосконалість методологічного інструментарію антропологічних досліджень. Дихотомічна, соціально-біологічна природа людини, як апріорний продукт еволюційних процесів, ускладнює розуміння поведінки і діяльності на індивідуальному та колективному рівнях, в особливості тих рушійних сил, що зумовлюють інколи фатальну деструктивність, зокрема в контексті взаємодії з елементами навколишнього середовища.

Істотні зміни перебігу природних процесів у довкіллі є наслідком кризових явищ екологічного характеру. Екосистемна природа та глобальна локалізація трансформаційних процесів у навколишньому середовищі зумовлюють важливість питань екологічної проблематики та визначають неефективність і недосконалість наявних політичних, економічних та технологічних механізмів лімітування антропогенного впливу.

Виникає закономірне питання: можливо, витoki людської екодеструктивності, як глибинні психологічні процеси, необхідно шукати в царині наук про людську поведінку, мозок, чи душу (Milfont, 2020; Steg, Vlek, 2009)? Саме зазначена гіпотеза і є предметом представленої дослідження. Метою роботи є осмислення екодеструктивних процесів крізь призму психологічної науки та формування пропозицій щодо розширення інструментарію скорочення негативного антропогенного впливу на довкілля.

Методи та процедури досліджень. Методика дослідження включає аналіз витоків екодеструктивних потягів у людському бутті крізь призму досліджень психологічного та філософського аспекту антропогенного впливу людини на довкілля, екзистенційне осмислення психологічних процесів у системі «людина - навколишнє середовище». Теоретичною базою дослідження стали праці вітчизняних та іноземних науковців.

Обговорення результатів. Фізичні характеристики екодеструктивного впливу, такі як вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі та природних водах, показники утворення відходів та ін. є в достатній мірі вимірюваними та знаходять своє відображення у вітчизняних і міжнародних статистичних довідниках та аналітичних доповідях. Проте це, найімовірніше, можна охарактеризувати як декларацію неспроможності зміни парадигми у

процесі взаємодії в системі «людина - довкілля», адже в абсолютному, а не відносному вимірі, інтегральний рівень техногенного впливу є не в достатній мірі релевантним негативним екологічним наслідком. Тобто реальний екодеструктивний ефект значно загрозливіший, ніж чисельні параметри, що характеризують рівень промислової активності (ефект сумації, кумулятивний ефект тощо). В глобальному вимірі спостерігається чіткий тренд до погіршення умов навколишнього середовища, вичерпання природних ресурсів, незворотні процеси зміни клімату та ін. (Yanxin Liu and other, 2021). Людина вперше стає геологічною силою, що змінює вигляд нашої планети (Вернадський, 2004), що визначає катастрофічні масштаби антропогенного впливу.

Жоден біологічний вид не здійснює усвідомленого руйнування середовища свого існування, адже з еволюційної точки зору це означало б припинення його існування як виду, а отже, й поразку у конкурентній боротьбі. Навіть паразити, руйнуючи тіло господаря, тобто середовище свого постійного чи тимчасового перебування, роблять це виключно на благо нащадків. Людина ж у цьому аспекті перевершила усі інші види, адже антропогенний екодеструктивний вплив є не тільки усвідомленим, але й за своїми наслідками виявляється руйнівним для наступних поколінь. Концепт Сталого розвитку, що є чи не найбільш поширеним у політичному вимірі інструментом мінімізації негативних техногенних впливів, також визначає як одне з пріоритетних завдань «збереження сприятливих умов для наступних поколінь», тим не менш реалізовані заходи та економічні механізми наразі не дають очікуваних результатів та є недостатньо дієвими (Попик, Хумарова, 2019).

Більшість екологічних проблем знаходять своє коріння у людській поведінці (Steg, Vlek, 2009), саме тому необхідним є виокремлення чинників, що визначають екодеструктивні поведінкові патерни. Доцільним є аналіз деструктивних нахилів, їхньої природи та механізмів реалізації, адже руйнування середовища існування може розглядатися як наступний крок або вимір в процесі індивідуального чи колективного саморуйнування. Уведений послідовниками психоаналізу термін *мортідо*, тобто потягу до смерті, якнайкраще характеризує непатологічні стани руйнівного початку в людській природі, натомість *лібідо* – це енергія волі до життя, яка зберігає людство. Потяг до руйнування народжує

ворожнечу й ненависть, сліпу злобу і дику жорстокість, напругу, що тлумачиться як *мортідо* (Берн, 2013). У найбільш концентрованій формі ця напруга проявляється у боротьбі за виживання, і при належному застосуванні вона допомагає індивіду врятуватися від внутрішніх і зовнішніх небезпек. Природно, ці два потяги часто вступають в конфлікт один з одним, штовхаючи людину до вчинків прямо протилежного напрямку у ставленні до людей і навколишнього середовища. Дуже влучним є яскравий приклад хлібороба, якому мортідо надає енергію «краяти» землю, а лібідо – енергію доглядати за зростаючим врожаєм (Берн, 2013).

Сила, з якою людина висловлює свою любов і ненависть до інших та до самого себе, з якою вона намагається задовольнити своє лібідо та мортідо є *агресивністю* (Зімбардо, 2013). Чинники, що змушують людину діяти саме агресивно у ставленні до представників того ж виду за певних обставин. Умови, які змушують нас відчувати себе анонімними – коли ми думаємо, що інші нас не знають або їм все одно, – часто сприяють антигромадській, егоїстичній поведінці, тобто анонімність – це сила, що штовхає людину на агресивні дії проти інших людей в умовах, коли можна порушувати звичайні табу, що забороняють насильство щодо інших. Дегуманізація полегшує образливі та деструктивні дії у ставленні до тих, хто опиняється в ролі «об'єкта». За безневинними евфемізмами ховається реальність нелюдської жорстокості і деструкції. Екстраполюючи отримані дані, можна зробити певні узагальнення та припущення, що деструктивність у ставленні до навколишнього середовища може мати в основі ті ж самі механізми, що й міжособистісна агресивність, та виявлятися більш наявно, коли вона є прихованою за ширмою інституцій, тобто реалізуватися деперсоніфіковано, за умови, що довілля посідає роль «об'єкта». Саме казуїстичне приховання загрозливих наслідків глобальних екологічних проблем відбувається у ЗМІ, як четвертої влади, що створює необхідний фон для сприйняття та засвоєння інформації людиною у вигідному для провладної більшості контексті. Отже, об'єктивізація навколишнього середовища, тобто набуття природної компоненти ролі пасивного реципієнта в системі «людина - довілля», деперсоніфікація, а також приховання за новою мовою евфемізмів загрозливих наслідків екодеструктивних проявів, постають основними психологічними

чинниками, що становлять підґрунтя метафізики антропогенної діяльності.

Деструктивність – це активна форма відстороненості, імпульс до руйнування інших, що виникає зі страху бути зруйнованим ними (Фромм, 2015, 2018). Деструктивність не тільки закладена у тваринній та людській природі і має філогенетичне коріння, тобто пов'язана з уродженим інстинктом, що чекає на можливість проявити себе, але й є відокремленою властивістю, що притаманна виключно людині та майже відсутня в інших ссавців, вона не служить біологічному пристосуванню і не має ніякої мети. Виходячи за межі інстинктивізму і розглядаючи деструктивність не як інстинкт, а як *потяг*, людина, яка потребує драматизму життя і переживання, та яка на вищому рівні своїх досягнень не знаходить задоволення, сама створює собі драму руйнування (Фромм, 2015, 2018). Саме ця агресивна деструктивність та *потяг* до руйнування, в т.ч. середовища свого існування, може лежати в основі незворотних процесів негативного впливу на довкілля.

Руйнування – глибоко екзистенційний процес, що характеризує й супроводжує буття людини, адже від народження й до моменту смерті індивід переживає незворотні біологічні зміни, що суто в медичній термінології можуть тлумачитися як руйнування (по своїй суті зростання та старіння організму є формами руйнування). Можливо саме через потребу у заміщенні, компенсуванні цього психологічного потрясіння від усвідомлення неминучості смерті й швидкоплинності життя відбувається перенесення внутрішнього руйнування на світ зовнішній, тобто оточуючих *інших* та навколишнє середовище. Передумовою таких процесів можна вважати відчуження людини від природи, його поетапний перехід у світ штучних форм і конструктів, ментальних образів та утворень, що створюють докорінно інакшу дійсність і зумовлюють відмінні принципи й закони буття. Основними еколого-психологічними факторами людської деструктивності є, з одного боку, неможливість задоволення екзистенційних потреб, а з іншого – неможливість знайти єдності і гармонії з навколишньою природою (Соргіна, 2019).

Розрив єднання з природним світом відбувається через розуміння сучасності як ситуації *лімінальності*, для якої характерним є розкладання структур та ієрархій, завмирання в нерішучості перед перспективою, що раптово відкриває найрадикальнішу реалізацію

свободи не тільки від влади історичних традицій, а й від природних детермінацій (Лановський, 2017). Сама ідея «природи» передбачала і передбачає наявність залежності від чого-небудь зовнішнього (якщо розуміти природу як середовище) або внутрішнього (якщо природу розуміти як сутність). Свобода детермінувала *дебіологізацію* людини та створила певний емоційний вакуум, відчуття порожнечі та втраченого минулого, і цей травматичний досвід в еволюційному вимірі призвів до формування не тільки аутодеструктивності, але й потягу до руйнування середовища свого існування. Це саме та свобода, яка за Е. Фроммом принесла людині незалежність і раціональність його існування, але водночас ізолювала його, пробудила в ньому почуття безсилля й тривоги. Апогеєм зазначених психоемоційних потрясінь є перманентне переживання індивідом депресивного стану пригнічення, *tedium vite*, або ж відрази до життя, як прояв неспроможності змінити наявний перебіг подій, а в екологічному сенсі – усталену практику екодеструктивного впливу. Проживаючи своє життя наче «*по спіралі*», ми постаємо своєрідними заручниками світу, що був нами створений, та виключає жодних альтернатив.

Тим не менш «*тягар свободи – це те, що визначає людське існування, ми вимушені бути вільними, і саме свобода є тим, від чого ми нездатні відмовитися*» (Сартр, 2000). З позиції гуманістичної психології, виключно через болісний процес самотворення та самоідентифікації індивід здатен до завершення своєї особистості, а відтак і до віднайдення втраченого балансу з елементами навколишнього світу. За таких умов зменшення потягу до руйнування може розглядатися як інструмент скорочення екодеструктивних впливів. З метою подолання аутодеструктивних проявів необхідним є усвідомлення наявності та змісту аутодеструкції (через пізнання несвідомої сфери), а також самозміни, тобто формування здатності до вирішення життєвих ситуацій (Іваненко, 2017). Щодо екодеструктивних проявів необхідним постає не тільки ситуативна самокорекція, але й перманентне самоусвідомлення в процесі реалізації управлінських рішень. Це саме той атрибут персоніфікації в питаннях управління якістю довкілля, який наразі залишається недостатньо розробленим, та, як наслідок, призводить до відсутності екологоорієнтованості в процесі реалізації господарської діяльності. Екологічна орієнтованість може мати вираз також через національну

ідентичність та колективний енвайроменталізм (Milfont, 2020), чи навіть через панівну ідеологічну картину в державі (White, 2021). Важливим елементом психологічної діагностики екодеструктивних проявів є рівень сприйняття екологічних проблем людиною, що є неоднаковим для різних соціальних груп (Otto-Banaszak та інші, 2011; Weber, Stern, 2011) та формується залежно від рівня зрілості особистості, перцептивних механізмів сприйняття дійсності, соціально-політичного контексту (Balliet, Van Lange PAM, 2013) та індивідуального досвіду (Egan, Mullin, 2012).

Антропогенний вплив є деструктивним в тому випадку, коли ця діяльність є невинуватеною або ж нелімітованою, тобто порушує природний фон чи усталені механізми саморегуляції і підтримки гомеостазу в екосистемах. Людина виживає не через пристосування до фізичних умов навколишнього середовища, як це роблять тварини, а перетворюючи середовище із використанням продуктивної діяльності (Ренд, 2020). А якщо так, то людина не є пасивним суб'єктом в еволюційному процесі, і через це утопічні лозунги екоактивістів щодо припинення будь-якого прогресу виключно задля збереження довкілля (Scheidela and other, 2020) не знаходять подальшої імплементації. Саме тому важливою є демаркація предметного поля й окреслення перспектив мінімізації екодеструктивних проявів виключно через усвідомлення психологічних механізмів, що лежать в основі *невинуватеного* руйнування людиною себе та середовища свого існування, а не будь-якої діяльності, що може мати певний вплив на довкілля.

Як справедливо зазначає М. Кундера у романі «Нестерпна легкість буття»: *«Немає ніякої можливості перевірити, яке рішення краще, бо немає ніякого порівняння, ми проживаємо все разом, вперше і без підготовки: одного разу - все одно що ніколи»* (Кундера, 2014). Детермінованість в цьому випадку не слід сприймати як вирок – це звільнення від наслідків та відчуття напруги із відповідальності за майбутні рішення. Цей догматичний принцип повинен лягти в основу рефлексійних процесів самоусвідомлення та пошуку втраченого балансу людини з навколишнім середовищем.

Висновки. За результатами проведеного дослідження, витоки людської екодеструктивності слід шукати, по-перше, у відчуженні людини від природи, її відстороненні, та втраті самості, а по друге, у механізмах заміщення та перенесення екзистенційного драматизму

неминучості власного руйнування на зовнішні об'єкти, зокрема й навколишнє середовище. Спроба віднайти себе, свою втрачену ідентичність, наразі обертається ефектом руйнування навколишнього світу, що надає пояснення, чому запропоновані організаційно-економічні, політичні й технологічні рішення з охорони довкілля та мінімізації негативного впливу на компоненти навколишнього середовища виявляються недостатньо ефективними. Саме тому необхідним постає постулювання та поширення запропонованих механізмів самозавершення і подолання аутодеструкції і екодеструкції через більш глибоке осмислення перебігу процесів потягу до руйнування.

Перспективою подальших досліджень в цій області є екзистенційний та акціологічний аналіз передумов формування травматичного досвіду, що стимулює руйнівні потяги.

Література

1. Берн, Э. (2013). Психика в действии. Попурри.
2. Вернадский, В. И. (2004). Биосфера и ноосфера. Москва: Айрис-пресс.
3. Зимбардо, Ф. (2013). Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев / Пер. с англ. Москва: Альпина нон-фикшн.
4. Іваненко, Б. Б. (2017). Самодеструктивна поведінка особистості: детермінанти та можливості саморегуляції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 6(1), 35–40.
5. Кундера, М. (2014). Невыносимая легкость бытия. Азбука.
6. Лановский, М. Ф. (2017) Идентичность человека в мире современных биотехнологий. Москва.
7. Орленко, Я. Ю. (2015) Глобальні екологічні проблеми у контексті міжнародних договорів із захисту навколишнього середовища. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 6, 598–601.
8. Попик, О. В., Хумарова, Н. І. (2019) Екологоорієнтоване управління урбанізованими територіями (теоретико-методичний аспект). Одеса.
9. Ренд, А. (2020). Добродетель эгоизма. Москва: Альпина Паблшер.
10. Сартр, Ж. П. (2000). Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Москва: Республика.
11. Соргина, Ж. С. (2019). Эколого-психологическая модель человеческой деструктивности. *Молодой учёный*, 23 (261), 75–77
12. Фромм, Э. (2018). Бегство от свободы. Москва: АСТ.
13. Фромм, Э. (2015). Анатомия человеческой деструктивности. Москва: АСТ.
14. Arnim Scheidela and other (2020). Environmental conflicts and defenders: A global overview, 63, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102104>

15. Balliet, D., Van Lange PAM. (2013). Trust, punishment, and cooperation across 18 societies: a metaanalysis. *Perspective Psychology Science*, 8, 363–379.

16. Christopher Michael White (2021). Human nature and globalization's discontents: What the antecedents of ideology tells us about the obstacles to greater global interconnectedness. *Research in Globalization*. 3, 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2021.100038>

17. Egan, P. J, Mullin, M. (2012). Turning personal experience into political attitudes: the effect of local weather on Americans' perceptions about global warming. *J. Polit.*, 74, 796–809.

18. Otto-Banaszak, I., Matczak, P., Wessler, J., Wechsung, F. (2011). Different perceptions of adaptation to climate change: a mental model approach applied to the evidence from expert interviews. *Reg. Environ. Change*, 11, 217–228.

19. Steg, L, Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: an integrative review and research agenda. *J of Environmental Psychology*, 29, 309–317.

20. Taciano L. Milfont and other (2020) The role of national identity in collective pro-environmental action. *J of Environmental Psychology*, 72, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101522>

21. Weber, E, Stern, P. (2011). Public understanding of climate change in the United States. *American Psychologist*, 66 (4), 315–328.

22. Yanxin Liu and other (2021). Are the environmental impacts, resource flows and economic benefits proportional? Analysis of key global trade routes based on the steel life cycle. *Ecological Indicators*., 122, 1–13.

References

1. Bern E. (2013). Psikhika v dejstvii [Psyche in action]. Potpourri [in Russian].

2. Vernadskij, V. I. (2004). Biosfera i noosfera. [Biosphere and noosphere]. Moskva: Iris-press [in Russian].

3. Zimbardo, F. (2013). E`ffekt Lyuczifera. Pochemu khoroshie lyudi prevrashhayutsya v zlodeev [The Lucifer effect. Why good people turn into villains]. Moskva: Alpina non-fiction [in Russian].

4. Ivanenko, B. B. (2017). Samodestruktyvna povedinka osobystosti: determinanty ta mozhlyvosti samorehuliatcii [Self-destructive behavior of the individual: determinants and possibilities of self-regulation]. *Scientific herald of the Kherson state university*, 6, 35–40 [in Ukrainian].

5. Kundera, M. (2014). Nevy`nosimaya legkost` by`tiya [The unbearable lightness of being]. Moskva: Alphabet [in Russian].

6. Lanovskij, M. F. (2017). Identichnost` cheloveka v mire sovremenny`kh biotekhnologij [Human identity in the world of modern biotechnology]: dissertation, Moskva: Institute of Philosophy RAS [in Russian].

7. Orlenko, Ya. Iu. (2015). Hlobalni ekolohichni problemy u konteksti mizhnarodnykh dohovoriv iz zakhystu navkolyshnoho seredovyscha [Global environmental problems in the context of international environmental treaties]. *Global and national economic problems*, 6, 598–601 [in Ukrainian].

8. Popyk, O. V., Khumarova, N. I. (2019). Ekoloohooriiientovane upravlinnia urbanizovanymy terytoriiamy (teoretyko-metodychnyi aspekt) [Ecologically oriented management of urban areas (theoretical and methodological aspect)]. Odessa: IPREED NAS of Ukraine [in Ukrainian].
9. Rend, A. (2020). Dobrodetel' e`goizma [The virtue of selfishness]. Moskva: Alpina Publisher [in Russian].
10. Sartr, Zh. P. (2000). By`tie i nichto: Opy`t fenomenologicheskoy ontologii [Being and Nothingness: An Experience of Phenomenological Ontology]. Moskva: Republic [in Russian].
11. Sorgina, Zh. S. (2019). E`kologo-psikhologicheskaya model` chelovecheskoj destruktivnosti [Ecological and psychological model of human destructiveness]. *Young scientist*, 23, 75–77 [in Russian].
12. Fromm, E. (2018). *Begstvo ot svobody` [Escape from freedom]*. Moskva: ACT. [in Russian].
13. Fromm, E. (2015). *Anatomiya chelovecheskoj destruktivnosti [Anatomy of human destructiveness]*. Moskva: ACT [in Russian].
14. Arnim Scheidela and other (2020). Environmental conflicts and defenders: A global overview, 63, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102104>
15. Balliet, D., Van Lange PAM. (2013). Trust, punishment, and cooperation across 18 societies: a metaanalysis. *Perspective Psychology Science*, 8, 363–379.
16. Christopher Michael White (2021). Human nature and globalization's discontents: What the antecedents of ideology tells us about the obstacles to greater global interconnectedness. *Research in Globalization*. 3, 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2021.100038>.
17. Egan, P. J, Mullin, M. (2012). Turning personal experience into political attitudes: the effect of local weather on Americans' perceptions about global warming. *J. Polit.*, 74, 796–809.
18. Otto-Banaszak, I., Matczak, P., Wessler, J., Wechsung, F. (2011). Different perceptions of adaptation to climate change: a mental model approach applied to the evidence from expert interviews. *Reg. Environ. Change*, 11, 217–228.
19. Steg, L, Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: an integrative review and research agenda. *J of Environmental Psychology*, 29, 309–317.
20. Taciano L. Milfont and other (2020) The role of national identity in collective pro-environmental action. *Journal of Environmental Psychology*, 72, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101522>
21. Weber, E, Stern, P. (2011). Public understanding of climate change in the United States. *American Psychologist*, 66 (4), 315–328.
22. Yanxin Liu and other (2021). Are the environmental impacts, resource flows and economic benefits proportional? Analysis of key global trade routes based on the steel life cycle. *Ecological Indicators*, 122, 1–13. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107306>

Received: 07.04.2021

Accepted: 07.05.2021